

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR POEZİYASINDA FÜZULİ ƏNƏNƏLƏRİ

Xülasə

Maqalədə XX əsrin böyük satiriki Mirzə Ələkbər Sabirin dahi şair Məhəmməd Füzuli əsərlərindən bəhrələnmək yazuqlı əsərləri təhlil obyektinə çevrilmişdir. Burada hər iki sənətkarın əsərlərindən götürülən bədii örnəklər fonunda müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Araşdırma prosesində əsas etibarilə onəna və novatorluq məsələlərinə diqqət yetirilmiş, şairin əsərləri XX əsr tənqidi-realist poeziyası kontekstində canlandırılmışdır.

Maqalədə həmçinin M.Ə.Sabir haqqında yazmış tədqiqatçıların əsərlərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnilmişdir.

Açar sözlər: M.Ə.Sabir, Füzuli, poeziya, divan ədəbiyyatı, satira, qəzal

Giriş. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında klassik ənənədən bəhrələnmə məsələsində böyük satirik Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılıq axtarışları maraq doğurur. Onu da qeyd edək ki, indiyədək M.Ə.Sabir haqqında yazan müəlliflərin müəyyən qismi bu məsələyə toxunsalar da, ciddi, sistemli araşdırılma aparılmamış, öləri şəkildə bilinən məqamlara toxunulmaqla kifayətlənmişdir. Şübhəsiz ki, bu cür yanaşma şairin yaradıcılığının ənənədən bəhrələnmə kontekstində dəyərləndirilməsinə imkan verməmişdir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Məmmədov M.Ə.Sabirin yaradıcılığını bəhs olunan müstəvidə səciyələndirərək yazır: "Sabir öz sələflərinin, ilk növbədə Xaqani, Nizami və Füzulidən Seyid Əziz Şirvaniyə qədərki doğma Azərbaycan poeziyasının, habelə Firdovsi və Xəyyamdan başlamış XX əsrin tərəqqipərvor şairlərinə qədərki klassik Şorq ədəbiyyatının ən yaxşı, müttərəqqi ənənələri arasında yetişmiş" [1, s.3] və özünəməxsus məktəb yaratmışdır. Şairin klassik ənənəyə bağlılığı ilə əlaqədar bu səpkili fikirlər digər tədqiqatlarda da öz əksini tapmışdır.

M.Ə.Sabirin klassik ənənəyə bağlılığı zamanında araşdırmalar aparılarkən ən çox diqqəti çəkən ədəbi şəxsiyyət, şübhəsiz ki, Azərbaycanın və bütövlükdə Türk dünyasının böyük mü-

təfəkkir şairi M.Füzulidir. Onu da qeyd edək ki, M.Füzuli irsi yalnız M.Ə.Sabirə deyil, ümumilikdə "Molla Nasrəddin" ədəbi məktəbinə daxil olan şairlərin yaradıcılığına ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Böyük müttərəkkir Cəlil Məmmədquluzadə 1925-ci ildə yazırdı ki, "Hansı şeirə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır" [2, s.247].

Bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində yaranan poeziyada M.Füzulini bütün yönləri ilə dərk edən, onu duyan M.Ə.Sabir olmuşdur [3, s.8]. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayev "Tarix: yaxından və uzaqdan" (1996) adlı fundamental tədqiqatında Sabir ilə Füzuli arasında bağlılığı, bu bağlılığın gizli, siri məqamlarını səciyələndirərək yazır: "Bizim ədəbiyyatşünaslıq təmamilə haqlı olaraq Sabir-Füzuli əlaqələrini Sabir qəzalı ilə Füzulinin qəzalı arasında axtarırm. Sabirin satirası ilə Füzuli lirikası arasında axtarır" [4, s.264].

M.Ə.Sabirin bəzi satiralarının M.Füzulinin qəzələrinə nəzira-parodiya tərzində qələmə alındığını vurğulayan Yaşar Qarayev daha sonra yazır: "Bu şeirlər Sabir ilə Füzuli arasında əlaqələrin hələ ibtidai, empirik şəkildə görünməyən şeirlərdir və onlara heç də həmin əlaqələrin zirvəsini təşkil edən nümunələr kimi baxmaq doğru olmaz" [4, s.264]. Alimin qənaətinə, bir şair kimi M.Ə.Sabiri M.Füzuliyə daha

çox bağlayan, yaxınlaşdırən, bu bağlılığın və yaxınlığın mahiyyətini şərtləndirən poetik örnəklər əsərlərinin yazılmasını göstərməyən, aşkar hiss olunmayan məqamlarıdır.

M.Ə.Sabirin M.Füzuli yaradıcılığına intensiv mürtəcətinin səbəblərini "Sabir və Füzuli" adlı məqaləsində professor M.Quluzadə də elmi-nəzəri müstəvidə əsaslandırmağa çalışmışdır. Onun fikrinə, bunun əsas səbəbi M.Füzulinin böyük müttərəkkir olması, Azərbaycan xalqı içərisində populyarlıq qazanması, yazılarında ictimai problemlərinin tənqidinə geniş yer verməsi, həmçinin şeirlərinin bədii üslub və forma cəhətdən mükəmməlliyi, bədii əzəmləndirici, ahangdarlığı [5, s.164] ilə bağlıdır.

Yaşar Qarayevin fikrinə, M.Ə.Sabir və M.Füzulinin poeziyası arasında müxtəlif rəkslərdən aparılan "assosiativ paralellər" daha çox bu sənətkarların bəhrələndiyi "tipoloji sxem və modelin, estetik strukturun eyni tipi nəticəsində" gerçəkləşir və bu kontekstdə "fərdi-subyektiv başlanğıc hər iki üslubda son dərəcə mühüm rol oynayır", həmçinin ruhi ovqatın tipi və tərzini, məzmunlu lirik, yaxud satirik başlanğıcı ortaya çıxarır [4, s.264-265]. Başqa sözlə, M.Füzulinin qəzələrinə lirik qəhrəmanın daxili-mənəvi dünyası "hansı funksional rol oynayırsa", M.Ə.Sabirin şeirlərində də satirik tipin heyəcən, düşüncə və qayğuları "fiquralı baxımdan eyni rol oynayır" [4, s.265]. Məhz bu amil M.Füzulinin lirik şeirləri üçün xarakterik olan üslub, vəzn, ahang və ritmin M.Ə.Sabirin satirik poeziyasında özünəməxsus şəkildə gerçəkləşdiyini şərtləndirir. Lakin maraqlıdır ki, M.Füzuli və M.Ə.Sabir poeziyasındakı zahirən ortaq görünən məqamlar ideya-məzmun və M.Füzulinin əsərlərində ruhi-psixoloji ovqat, M.Ə.Sabirdə isə satirik, ifşaçı hədəf əsas ifadə vasitəsi kimi seçilmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, M.Ə.Sabir Füzulinin lirik qəhrəmanının "iztirab"larını, satirik tiplərinin təmsalında "məzhəkə"yə çevirməyi bacarır [4, s.265]. Klassik ənənəyə bu tərzdə yaradıcı yanaşma lirik şeirin poetik obrazlarının satirik tiplərin ifşasına yönəldirilməsi ilə reallaşır və novatorluq kəsb edir.

M.Ə.Sabirin M.Füzuli ənənələrindən bəhrələnməsi fonunda lirik şeirin mürtəcəd, yaygın hədəfi satirik tipin təmsalında mürtəcədlilikdən xilas olaraq konkretlik qazanır, başqa bir deyimlə, tendensiyalıqlıq əldə edir.

M.Ə.Sabirin öz ustadı M.Füzulidən təsir-lənmələri həmçinin bədii forma və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə müqayisət olunmaqdadır. Lirik və satirik qəhrəmanın daxili nitqi (monoloqu), zamanədən şikayəti, giley-güzarı eyni poetik müstəvidə səciyələndir. Belə ki, M.Füzuli lirik qəhrəmanını nə şəkildə danışırsa, M.Ə.Sabir də eyni prizmadan satirik tipin mənavi eynəcliyini canlandırır. Məhz bu cəhət M.Ə.Sabirin satiralarına "səhnəvilik və teatrallıq xüsusiyyəti" əşləmiş olur [4, s.267].

M.Ə.Sabirin M.Füzuliyə nəzira-parodiya səpkisində qələmə aldığı poetik örnəklər "iki planlı konstruksiyası" ilə seçilir. "Füzulidən və şeirlər natamam görünə ... bilər", hər şeydən öncə ona görə ki, bu şeirlərin bədii-estetik baxımdan təmli (və bütövlüyyə) "Füzuli qəzalı ilə vaxtdən yararır". M.Ə.Sabirin söykəndiyi və ya istinad etdiyi qəzal "satiranın mətnəli davamı" kimi funksionallıq kəsb edir. Məhz bu funksionallıq işığında lirik qəhrəmanın xatırlanması və satirik qəhrəmanın güllüş hədəfinə çevrilməsi prosesi baş verir. Eyni zamanda, bu ikili konstruksiyaya komik sitasiyanın özəyini olmuşdur. Ənənədən bəhrələnmə zəminində son dərəcə mürtəkəb (mürtəkəb olduğu qədar də bən-zərsiz) təsir bağışlayan bu yaradıcılıq prosesində ümumi aspekt "formal sxemdə, qrammatik və semantik kompleksdə, fərq – metodda meydana çıxır" [4, s.268].

M.Füzulinin "Qeyli və Məcnun" poemasında məşhur qəzəlinə M.Ə.Sabirin yazdığı nəzira-parodiya diqqəti çəkir. M.Füzulinin bəhs olunan qəzalı aşağıdakı beytlə başlayır:

*Can vermə qəmi-əşqə ki, eşq əfəti-candır,
Eşq əfəti-can olduğu məşhuri-candır*

[6, s.76].

M.Ə.Sabir öz sələfi M.Füzulinin məlum qəzəlinin poetik şəklini satirik ahəngə köçürərək orijinal sənət əsəri ərsəyə gətirmişdir. M.Füzulidə eşq bəsləndən şikayətlənən lirik qəhrəman M.Ə.Sabir şeirində satirik tipə çevri-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: maarifci_qadınlar@mail.ru

lərk cəhalət, nadanlıq mühitinin mənzərəsini yaradır.

*Təhsili-ülüm etmə ki, elm afəti-candır.
Həm aqla ziyandır.
Elm afəti-can olduğu məşhür-i cahandır
Mərufi-zəmandır [7, s.54].*

Maraqlıdır ki, M.Ə.Sabirin "Təhsili-elm" adlanan, M.Füzulinin qəzəlinə yazdığı bu nəzirə-parodiya müstəzad şəklində qələmə alınmışdır. Şairin müstəzad formasına müraciət etməsi, şübhəsiz ki, mona və məzmunun qüvvətləndirilməsi məramından qaynaqlanır. Əlbəttə, satirik tipin daxili-mənavi dünyasının bütün çıpaqlığı ilə cəmləndirilməsində bu şeir şəklinin poetik imkanlara malik olması şairin diqqətindən yayınmışdır. Maraqlıdır ki, M.Ə.Sabirin nəzirə-parodiyasında M.Füzuli ləksikasının müəyyən söz və ifadələri olduğu kimi mübahisə edilərsə də, yeni mona-məzmun kəsb etdiyindən, novator səslənir.

M.Ə.Sabirin "Təhsili-elm" satirasında M.Füzulinin bəhs olunan qəzəlinə müraciət etməsinin başqa bir səbəbi isə həmin əsərin dərin məzmununa, yitiksək bədii-estetik dəyərə malik olması, axıcı, ritmik ahəngə köklənmişdir. Bütün bunlar şair öz satirik düşüncələrini sərəst şəkildə ifadə etməsi üçün ciddi imkanlar yaratmışdır.

M.Ə.Sabirin M.Füzulidən təsirlənərək yazdığı əsərlər sırasında "Leyli-Məcnun" adlı satirası maraqlıdır. Burada müəllif M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeməsindəki atasının oğluna nəsihətinə bənzər motivlərdən istifadə etmişdir:

*Ey dövlatimin zəvali oğlum!
Eyi başı ağır bələli oğlum! [8, s.86].*

Bilindiyi kimi, "Leyli və Məcnun" poeməsində atası oğluna nəsihət edərək onu mübtəla olduğu eşqdən çəkəndirməyə, uzaqlaşdırmağa çalışır. M.Ə.Sabirin eyniadlı satirasında isə ata öz oğlunu bağlı olduğu elmdən uzaqlaşmağa, nadan, cahil həyat sürməyə dəvət edir. Atasının Məcnuna nəsihətində oğlunun ağıla, idraka səslənişi qabarıq hiss olunur. M.Ə.Sabirin parodiya kimi qələmə alınmış əsərində isə ata öz oğ-

lunu elmdən, məktəbdən, kitab-dəftərdən uşaqlaşaraq, başqa yaşadları kimi əyyaş, avara, qumarbaz olmağa, yüngül həyat tərzi keçirməyə səsləyir.

*Nə seyrü səfani xoşlayırsan,
Nə dərsü kitabı boşlayırsan.
Həmcinlərin səfada, bağda,
Həmasrlərin cəməndə, dağda [7, s.97].*

Bu əsərlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, M.Füzuli və M.Ə.Sabir yaradıcılığı arasında forma yaxınlığı nə qədər qabarıqdırsa, məzmun baxımından onların arasında əksin fərqləri vardır. Başqa sözlə, M.Ə.Sabirin qəzəlinə forma eyniyyəti məharətlə məzmun fərqliliyinə transfer edilmişdir. Bu fərqlilik isə böyük satirikin klassik irsəndən novatorcasına bəhrələnməsinin yekunu kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki M.Füzulinin sanətinin möhtəşəm təsir dairəsinə daxil olmaq, daha sonra bu cazibədən çıxaraq yeni, orijinal sənət nümunəsi yaratmaq yalnız Sabir kimi qüdrətli şairə, sənətkar nəsihət olub bilər.

M.Ə.Sabirin M.Füzuli ənənəsindən bəhrələnrək qələmə aldığı əsərlər sırasında "Bakı pəhləvanlarına" satirası da diqqəti cəlb edir. Şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutan satira M.Füzulinin məşhür:

*Könlüm açılır zülfü-pərişanımı görəck,
Nitiqim tutulu qönçeyi-xəndanımı görəck –*

beyti ilə başlayan qəzəlinə nəzirə-parodiya şəklində yazılmışdır. M.Füzulinin gözəlin tərənnümünə həsr olunan lirik şeiri M.Ə.Sabirin qəzəlinə Bakı pəhləvanlarının satirik obrazının cəmləndirilməsi şəklində bədii təcəssümünü tapmışdır.

*Könlüm bulanır küçədə cövlərimi görəck,
Nitiqim tutulu hərəzəvi hədəyimi görəck.*

*Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq,
Qəlbim alışır bəldəki patrannı görəck*
[7, s.69].

Göründüyü kimi, əvvəlki nəzirə-parodiyalarda olduğu kimi, "Bakı pəhləvanlarına" şeirində də müəllif M.Füzuli ədəbi irsəndən yararlandıqı formaya satirik məzmun verməklə məzmunca novator sənət örnəyi ərsəyə gətirmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Tofiq Hacıyev M.Ə.Sabirin klassik irsəndən, konkret olaraq M.Füzuli yaradıcılığında bəhrələnməsinə səciyələndirərək yazır: "Sabir çox rəngarəng üsullarla, lazım gələndə Füzuli qəzəllərinin formasını dəyişdirib, ondan satira qəlibi düzəldir. O, müxtəlif ədəbi fəndlərlə Füzuli qəzəllərini onun "alından alır". Sabir Füzuli qəzəllərinin ruhunu onun özünə qaytarır, skeletini götürüb ona yenidən can verir" [9, s.39]. Doğru mülahizələrdir. Çünki M.Ə.Sabirin M.Füzuli yaradıcılığına münasibətə, onun irsəndən bəhrələnməsində təqdim edilən ruh dəyülmür. Əksinə, M.Füzuli kifayət qədər populyar irsi M.Ə.Sabirin qəlibi ilə təkrar-təkrar, "yeni oxunuşda" öz yayılma sərhədlərini daha da genişləndirmişdir.

Bütövlükdə M.Ə.Sabirin poeziyasında M.Füzuli sənətinin aşkar, zahiri təsirləri duyulmur. Çünki bu təsir böyük satirikin dahiyə əsərlərinin ruhuna, mahiyyətinə həddən artıq dərinliklə bəhrələnməyə imkan vermişdir. Rəhət M.Füzulidən bəhrələnməyə M.Ə.Sabir şeirinə yeni məzmun və mahiyyət əlavə etmişdir [9, s.41]. Başqa sözlə, klassik lirik düşüncə müasir satirik qəlibdə əriyərək yeni məzmun qazanmışdır.

Diqqəti çəkən məqamlardan biri də burasındadır ki, lirik üslubun satirik yazı tərzinə transformasiyası ilə əlaqədar gələcək hissi-emotional və bədii-estetik meyarlara deformasiyaya uğramır, sadəcə olaraq məzmun və mahiyyətinə dəyişərək özünün "tragik effekt və komik, satirik antiqübünə çevrilir". Bu isə nəticə etibarilə ciddi situasiyada təqdim olunan qəhrəmanın bunun əksi olan bir situasiyada (satirik məqamda) güllüş hədəfinə çevrilməsini şərtləndirir [4, s.268]. Burada komik situasiyanın və bədii güllüşün təsir dairəsinin genişləndiyi də unudulmamalıdır.

M.Ə.Sabir M.Füzulinin "Əql yar olsaydı, tərki-əşqi yar etməzdimim?" mətləi ilə başlayan qəzəlinə "Füzuliyə bənzətmə" adlı nəzirə-parodiya yazmışdır:

*Məndə ar olsaydı ölmək ixtiyar etməzdimim?
Abrunun nolduğun bilsəydim ar etməzdimim?*
[7, s.233].

"Füzuliyə bənzətmə" nəzirə-parodiyasında şair bir çox digər əsərlərində olduğu kimi, İran hökmdarı Məhəmmədli (Məmmədli) şahın satirik portretini çizmiş, onun öz ölkəsinin və xalqının başına gətirdiyi müsibət və fəciələrin kədərli mənzərəsini yaratmışdır.

Yuxarıda bəhs olunduğu kimi, M.Ə.Sabirin M.Füzulidən bəhrələnməsi müxtəlif forma və üsullarla gerçəkləşmişdir. Bəzən M.Ə.Sabir M.Füzulinin ləksikasından bəhrələnmədən, bütövlükdə şairin öz mövqeyinə olan sevgisinə, satirik obrazın təmsilində pula sərvətə vurğunluq kimi səciyələndirmişdir:

*Nuri-çəşməmümmisan, ey pul, ya canımümmisan?
Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımümmisan?*
[7, s.251]

Təhlillərdən aydın şəkildə göründüyü kimi, M.Füzulinin yaradıcılığında təsirlənmə və bəhrələnmə M.Ə.Sabirin poeziyasında müxtəlif səpkidə təzahür etmişdir. Belə ki, şairin yaradıcılığının ilk dövrlərində, konkret olaraq "Molla Nəsrəddin" dərjisinin nəşrinə qədər M.Füzulinin əsərlərindən bəhrələnmə təxmis, təzmin, bənzətmə şərhinə bənzər təzahür etmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə "Sabir dahi ustadın "çıxılmaz yoldan" cəsarətlə çıxmış, artıq "füzuliyana" qəzəllər, sadəcə bənzətmələr, təzminlər yazmayıb, Füzuliyə "sabirana" bənzətmələr yazmışdır" [3, s.9]. Klassik ənənəyə münasibətə M.Ə.Sabirin yaradıcılığında novatorluq məhz bu məqamda gerçəkləşməyə başlamışdır.

Bütün bunlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, "Sabir Füzuli irsəndən bir novator kimi istifadə etmiş, dahi ustadın ayrı-ayrı əsərlərinə ictimai-tənqidi ruh verib, onları zamanın tələbinə uyğun şəkildə mənalandırmış və beləliklə, Füzuli ənənələrini öz yaradıcılığının ideya-bədii istiqamətinə uyğun bir şəkildə yaşadıb davam etdirmişdir" [3, s.14]. Şübhəsiz ki, klassik irsə bu cür yaşama tərzini şairin poeziyasının novatorluğunu şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Məmmədov. Sabir: mübahisələr, həqiqətlər. Bakı, "Yazıçı", 1990.
2. Cəfər Məmməd. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II cild. Bakı, "Çinar-çap", 2003.
3. Abbas Zamanov. Əməl dostları. Bakı, "Yazıçı", 1979.
4. Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, "Sabah", 1995.
5. Mirzə Ələkbər Sabir haqqında tədqiqlər (Elmi məqalələr toplusu). Bakı, "CBS", 2012.
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, Altı cildə, II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
7. Mirzə Ələkbər Sabir. Həphəphənamə, İki cildə, I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004.
8. Mirzə Ələkbər Sabir. Həphəphənamə, İki cildə, II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004.
9. Tofiq Hacıyev. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı, "Yazıçı", 1980.

FUZULI TRADITIONS IN MIRZA ALAKBAR SABIR'S POETRY

Summary

In the article the works by great satiric of the XX century Mirza Alakbar Sabir that were written on the basis of the works by genius poet Mahammad Fuzuli. Here are analyzed artistic samples taken from the works by both poets comparatively. During the research the attention has been paid to the issues of traditions and novelty and poet's works have been highlighted in the context of critical-realist poetry of the XX century.

In the article it is creatively used the works by researcher who has wrote about M.A.Sabir as well.

Key words: M.A.Sabir, Fuzuli, poetry, divan literature, satire, ghazal

ТРАДИЦИИ ФИЗУЛИ В ПОЭЗИИ МИРЗЫ АЛЕКБЕРА САБИРА

Резюме

В статье представлены произведения великого сатирика XX века Мирзы Алекпера Сабир, написанные по мотивам произведений гениального поэта Мухаммеда Физули. Здесь сравнительно проанализированы художественные образцы, взятые из работ обоих поэтов. В ходе исследования внимание было уделено вопросам традиций и новизны, а произведения поэта были выделены в контексте поэзии критического реализма XX века.

В статье творчески использованы работы исследователя, написавшего и о М.А.Сабире.

Ключевые слова: М.А.Сабир, Физули, поэзия, диванная литература, сатира, газель